

Голобуцький В.А.

*Историк українського казачества,
спеціаліст по економічній історії України
г. Київ, Україна*

[Біографія](#)

Бурхливі часи

(глава з книги «Гомін, гомін по діброві»)

Що буде, то буде, а козак
панщини робити не буде.

Народне прислів'я

Після визвольної війни козацька старшина і українське шляхетство, як ми вже відзначали, перетворилися в Лівобережній Україні на панівний клас. Тепер усі їхні прагнення звелися до того, щоб закріпити й ту частину селянства, яка позбулась панів під час визвольної війни. Кріпосницьке ярмо загрожувало і козацтву. З благословення гетьмана і царського уряду пани гарбали селянську і козацьку землю, а її господарів примушували працювати на себе. Кріпосницький гніт особливо посилювався за гетьмана Мазепи.

Український шляхтич із Київського Полісся Іван Мазепа замолоду служив при дворі польського короля Яна Казимира. Пізніше він вступив до козацького війська і став старшиною. Хитрий і запобігливий честолюбець скоро почав відігравати помітну роль між старшини і зайняв посаду генерального осавула. Інтриган і кар'єрист Мазепа вміло користувався обставинами і 1687 року домігся гетьманської булави.

Запеклий кріпосник, Мазепа захопив собі великі маєтності. Тільки на Лівобережжі йому належало сто тисяч душ селян. Стягуючи до своїх рук маєтки і поневолюючи людей, Мазепа в той же час будував церкви, давав гроші монастирям «на помин душі», роздавав милостиню старцям тощо. Цим він хотів показати себе в очах народу людиною ласкавою і добродійною, яка нібито більше дбає про душу, ніж про кишеню. Щоб легше було закріпачувати селян, Мазепа 1701 року заборонив їм вступати до козацтва. Того ж року він видав універсал, яким зобов'язав селян відбувати дводенну панщину. Посполиті повинні були також сплачувати своїм панам різні данини грішми, льоном, курми, яйцями, горіхами тощо. Крім різних повинностей на користь панові, посполиті сплачували також різні мита на гетьманський скарб.

Експлуатація і знущання панів над селянами прибрали жахливих форм. Пани наказували виганяти селян на панщину, бити киями. Вони всіляко катували і навіть убивали своїх підлеглих. Рятуючись від такого лиха, селяни часто кидали свої оселі й тікали в інші, незалюднені місця. Але гетьманська адміністрація переслідувала їх і там. 1707 року Мазепа видав універсал, у якому звелів, щоб кожен полковник у своєму полку збіглих «переймав, грабував, забирав, ув'язненням мордував, киями бив, без жодного пощадження вішати наказував». Наступного року Мазепа оголосив, що всі землі втікачів переходять до їхніх панів.

Народ з обуренням зустрічав кріпосницькі заходи Мазепа. В різних місцевостях країни вибухали повстання селян і козаків. «Повбиваймо старшину і орендарів, - казали вони, - і зробимо по-давньому, щоб усе було козацтво, а панів би не було».

Ненависть народу лякала Мазепу. Не покладаючись на звичайну козацьку варту, він охороняв себе найманими компанійськими і сердюцькими полками. Але й цього йому здавалося замало. Вже в перший рік свого гетьманування Мазепа просив царський уряд прислати на Україну нові військові частини для втихомирення народу.

Велика частина скривджених, незадоволених селян і козаків тікала на Січ. Але і в запорозьких степах уже було не так, як колись. Остерігаючись запорожців, царський уряд побудував на Запорожжі фортеці. Одна з них - Кам'яний Затон - стояла поблизу самої Січі. Царські залога, розташовані в цих кріпостях, повинні були наглядати за козаками.

1692 року на Запорозжжі вибухнуло повстання, на чолі якого став Петро Іваненко (Петрик). Петрик був син жебрака і, як зневажливо писав про нього Мазепа, за молодих літ «валявся між старцями на вулиці». З великими труднощами Петрик здобув деяку освіту і згодом став канцеляристом у гетьманській канцелярії в Батурині. На початку 1692 року Петрик втік на Січ і почав закликати козаків об'єднатися з селянами і виступити проти панів. «Поможуть нам, - казав він, - браття наші голоколінчики з бідними людьми, котрих сердюки, орендарі та ті дуки, що їм царі вольностей понадавали, ледве живцем не їдять. Як тільки посполиті почують про виступ запорожців, - вів Петрик далі, - вони самі чортів-панів подавлять».

Про себе Петрик казав: «Я стою за посполитий народ, за найбідніших і найпростіших людей. Богдан Хмельницький визволив народ із неволі лядської, а я хочу визволити його із нової неволі москалів (тобто російських поміщиків) і своїх панів».

Від «дозорців» Мазепа скоро довідався про події на Запорозжжі і почав вимагати від січової старшини видачі Петрика. Старшина, яка жорстоко експлуатувала запорозьку сірому, не співчувала Петрикові. Але вона боялась козацтва і відмовилась виконати наказ гетьмана. В Січі «споконвіку так ведеться, виправдуючись, писала вона Мазепі, що всім сюди прихід вільний, і якщо видати Петрика, то в Січ ніхто ходити не буде».

Тим часом запорожці обрали Петрика на гетьмана і вирушили на Лівобережжя. Петрик звернувся до народу з універсалами. Він писав, що Мазепа і старшина з допомогою царя поділили «між собою наших братів, позаписували їх собі... у неволю і тільки що в плуг не запрягають». Універсали закликали народ скинути панське ярмо: «Запровадьте у себе такий порядок, якого самі захочете, і станете користуватись такою вольністю, яку мали предки ваші за Богдана Хмельницького». Заклики повстанців зустрічали палке співчуття серед населення Гетьманщини.

Повстання швидко охопило правий берег ріки Ворскли, і Мазепа поспішав його придушити. З п'ятьма найманими, трьома городовими полками і з допомогою царського війська на чолі з князем Баратинським йому вдалося завдати поразки повстанцям під

містечком Маяки. Повстанці відступили на Запорожжя. Але боротьба тривала ще кілька літ. 1695 року Петрик загинув од руки вбивці, підсланого Мазепою.

Після повстання на Січі ненависть Мазепи і його прибічників до запорожців і страх перед ними ще більше посилились. Гетьман усіма засобами намагався запламувати запорозьких козаків в очах царського уряду і намовляв його розгромити Січ. Він запевняв, що запорожці хочуть об'єднатися з татарами, щоб виступити проти Росії. У відповідь на це цар наказав збільшити залоги на Запорожжі.

Одночасно Мазепа прагнув придушити козацтво і на Правобережжі. Тут, між Дніпром і Дністром, ще в вісімдесятих роках XVII ст. виникло багато козацьких слобод і хуторів. Король Ян Собеський, який боровся з турками, а також із магнатами, змушений був визнати за правобережними козаками певні права. На чолі козацтва став фахівський полковник Семен Палій. Родом з Лівобережжя, з міста Борзни, Палій замолоду був на Запорожжі і зажив слави відважного козацького ватажка. Правобережне козацтво успішно боролось з панством, що наступало з заходу. Ось чому на Правобережжя почали переходити, рятуючись від закріпачення, селяни і козаки з Гетьманщини. Але скоро становище змінилося і тут. За нового короля, Августа II, польські магнати, які здавна зазіхали на козацькі землі, вирішили покінчити з козацтвом. Коли 1702 року королівський уряд видав універсал про розпуск козацького війська, на Правобережжі почалося повстання. Козаки під проводом полковників Палія, Самуся й Іскри взяли Білу Церкву, Немирів та інші містечка і почали запроваджувати козацьке самоврядування.

Мазепа вирішив скористатися з обставин на Правобережжі. Повідомляючи царя Петра I про тамтешні події, він запевняв, що козаки Палія збираються разом із шведами спустошити Польщу, тодішню союзницю Росії, обвинувачував Палія в злочинах проти Росії радив покінчити з правобережними козаками. Це був мерзенний наклеп. Правобережне козацтво, навпаки, прагнуло перейти під владу Росії. 1704 року, коли Палій прибув на Лівобережжя, Мазепа підступно схопив його і відправив до Москви. Цар наказав заслати Палія до Сибіру. Скоро після цього правобережне козацтво перестало існувати.

Довголітня війна Роси з Швецією принесла народним масам нові страждання. Помітно збільшились різні податки і повинності. Серед них найтяжчою була рекрутчина. Все це

загостило класові суперечності в Росії і призвело до нових народних заворушень. 1707 року спалахнуло велике повстання на Дону. Царський уряд намагався реформувати донське козацьке військо: назавжди заборонити приймати до козацтва збіглих селян і повернути к поміщикам, виключити з козацького війська бідноту, запровадити на Дону кріпацтво і ліквідувати козацьке самоврядування. З цією метою 1707 року на Дон було відправлено великий загін війська на чолі з князем Юрієм Долгоруким. Варварські поведився царський сатрап у донських станицях: пилив оселі, хапав козаків і ставив на тортури. Карателі відрізували козакам губи і носи, вішали на деревах немовлят, Вони хотіли дізнатися, хто з козаків є колишній кріпак і від якого поміщика втік.

Злочини кріпосників викликали обурення козацтва. 9 жовтня невеликий загін донських козаків на чолі з бахмут ським отаманом Кіндратом Булавіним напав на карателів біля станиці Урюпинської. В кривавій сутичці царське військо було розбито. Наклав головою і Долгорукий. Повстання швидко розгорталося. Але заможне козацтво, згуртувавшись навколо донського отамана Максимова, завдало повстанцям поразки. Булавін із загоном козаків перейшов на Запорожжя і прибув до Січі.

На Січі давно вже знали про події на Дону. Коли скликали раду і Булавін звернувся до запорожців з закликом виступити спільно з донцями проти бояр і поміщиків, сірома з радістю відгукнулася на це. Козаки радили «йти спершу на Орельські городки (на Гетьманщину), забрати там гармати і побити панів та орендарів за їхню кривду - за те, що Україною заволоділи, а нам, козакам, чинять утиски».

Проте старшина дивилася на це іншими очима. Кошовий отаман Тиміш Фіненко спробував стримати сірому. Але козаки скинули його з посади і обрали на кошового Костя Гордієнка.

Гордієнко належав до заможного козацтва і був таємний прихильник Мазепи, але вдавав захисника інтересів бідноти. Тому він і близька до нього старшина заявили, що не будуть перешкоджати «охочим» козакам допомагати Булавіну. Проте, як тільки Булавін з загоном запорожців пішов до Кодака, Гордієнко наказав кодацькому полковнику розігнати «гультайство, яке почав набирати Булавін». Одночасно Гордієнко повідомив Мазепу, що навколо Булавіна і запорожців у Кодаку збирається багато збіглих з України селян і козаків. Одержавши в січні 1708 року що звістку, Мазепа негайно звернувся до

запорожців з універсалом. Він наказував схопити Булавина і його однодумців і в кайданах приставити до Батурина. За це гетьман обіцяв козакам щедрю винагороду. Прочитавши універсал, запорожці з гніву подерли його на шмаття.

Навесні 1708 року висока хвиля повстання, прокотившись по Дону і Хопру, почала стрімко насуватися на Південне Поволжя і досягла Слобідської України. Повстанці розбили загони отамана Максимова і здобули центр донського козацтва - Черкаськ. Булавина було обрано на військового отамана, і влада на Дону перейшла до рук повстанців.

Царський уряд заходився душити повстання. На Дон спішно вирушило велике військо на чолі з Василем Долгоруким, братом убитого Юрія. Йому наказано було «палити все дощенту, а людей рубати, призвідників садовити на колеса і палі, вішати». Василь Долгорукий розбив кілька повстанських загонів. Скориставшись з цього, заможні козаки організували заколот і захопили Черкаськ. Булавин, щоб не датися ворогові, покінчив самогубством. Незабаром повстання майже цілком було придушене. Рятуючись від карателів, повстанці тікали на Запорожжя. Цілі їхні загони і довгі валки з пораненими і хворими переходили на запорозькі степи, шукаючи сховища.

У вересні 1708 року, коли царське військо чинило розправи над повстанцями, шведський король Карл XII із своєю армією вдерся на Україну. Мазепа вирішив скористатися з ситуації і здійснити свої підступні плани. Ще раніше він уклав таємний договір із ставлеником магнатів та Карпа XII польським королем Станіславом Лещинським. За цим договором Лівобережна Україна мала відійти до Польщі, а український народ повертався в тяжку польсько-шляхетську неволю. За це Мазепа виторгував собі титул князя та Вітебське і Полоцьке воеводства на правах удільного князівства.

В кінці жовтня, коли Карл XII підійшов до Десни, Мазепа з купкою старшин-зрадників і невеликим загonom козаків вночі потай залишив Батурин, Переправився через Десну і приєднався до шведського короля.

Український народ з обуренням поставився до зради Мазепи і піднявся на боротьбу з ним і з шведськими загарбниками. На Лівобережжі розгорнувся партизанський рух. Озброєні загони селян і міщан разом із козаками й російським військом завдавали ворогові жорстоких ударів. Вони переслідували загарбників на кожному кроці і мужньо відбивали всі їхні напади. Тільки під час спроби взяти містечко Веприк на Полтавщині шведи втратили тисячу двісті чоловік.

Шведи і зрадники-мазепинці опинилися в скрутному становищі. Хвиля народного руху загрожувала потопити їх. Загарбники прагнули дістати допомогу від кримського хана. Але від Криму їх відділяло Запорожжя. І той самий Мазепа, що ще вчора намовляв царя ліквідувати Запорозьку Січ, тепер почав підбурювати запорожців проти Росії і закликав їх стати на бік шведів. Але в Січі ще наприкінці 1708 року одержали грамоту від царя: Петро I писав, що всі його заходи проти запорожців були викликані зрадницькими підступами Мазепи, і обіцяв козакам не чинити жодних утисків.

На Січі скликали раду. Гордієнко і військовий писар Рогуля з частиною старшини наполягали приєднанні до Мазепи. Але запорожці розгадали підступність Мазепи. Вони не тільки не прийняли пропозиції старшини, а, навпаки, вимагали виступити всім військом на допомогу російській армії проти шведів і Мазепи. Тоді Гордієнко і його прибічники вирішили обманути козаків. Вони і оголосили, що Запорозьке військо піде на з'єднання з росіянами, і під цим приводом відправили до Переволочної близько чотирьох тисяч козаків. Сам Гордієнко поки що лишився в Січі, щоб згуртувати навколо себе заможних козаків. Останні з допомогою Мазепи сподівалися зміцнити свою владу на Запорожжі. Тим часом козаки, що вже прибули до Переволочної, вимагали негайного об'єднання з російською армією.

На початку березня 1709 року Гордієнко з тисячею своїх прихильників прибув до Переволочної. Сюди приїхали і посланці Мазепи. 12 березня в Переволочиш скликали раду. Коли Гордієнко почав говорити про свій намір перейти до шведів, у козацькому війську спалахнуло заворушення. Козаки кинулись на зрадників і хотіли їх утопити. Справа кінчилась на тому, що запорожці відправили до царя шість чоловік посланців, а самі повернулися на Січ.

Різними заходами-обіцянками, погрозами і підкупом - Гордієнкові вдалося затримати біля

себе тільки тисячу козаків.

У той день, коли відбувалася рада в Переволочиш, до Січі приїхав посланець Мазепи. В довгому і веломовному універсалі Мазепа нагадував запорожцям про їхню участь у повстанні Булавіна і заявляв, що цар не помилує їх за це. Більше того, він нібито сам чув, як Петро I казав: «Треба винищити цих злодіїв запорожців». Далі зрадник писав, що цар уже відправив на Запорожжя генерала Меншикова з військом і що тільки перехід на бік шведів може врятувати запорозьке козацтво.

Але запорожці не пристали до зрадників. До Гордієнка з Січі було відправлено листа. Козаки писали: «Як ти робив, так і відповідай, а ми, вірні слуги його царської величності, оберемо собі іншого кошового». Справді, замість Гордієнка запорожці обрали нового кошового - Петра Сорочинського. Сорочинський наказав гордієнківським козакам негайно повернутися до Січі.

26 березня Гордієнко із своїм загоном прибув у Диканьку до Мазепи. На другий день в Будищах він запрягнув Карпу ХП, діставши за це кілька тисяч золотих. Але Гордієнко не міг подати шведам і Мазепі якоїсь реальної допомоги. Навіть ті козаки, які були з ним, скоро переконалися, що Гордієнко і Мазепа ошукали їх. Уже на початку квітня 1709 року вони скаржилися кобеляцькому сотникові, що «їх до такого нещастя призвів кошовий». Козаки почали тікати від Гордієнка. Про те, як ці обмануті зрадниками козаки ставилися до Росії, Меншиков писав цареві: «Про запорожців доповідаю... всі схиляються на наш бік, про що вже не одну звістку маємо». Як переказували пізніше шведські офіцери, напередодні Полтавської битви запорожці пробували вирватися з шведського табору. Тому, мабуть, у день битви їх поставили позаду шведського війська. Учасності в битві вони не брали.

Полтавська битва закінчилася повним розгромом шведів і втечею недобитків за кордон. Український народ відіграв велику роль у визволенні країни від чужоземних загарбників та їх наймитів. Сам Петро I визнав це. В одному із своїх маніфестів він писав, що разом з російським військом «і вірні наші піддані малоросійського народу жителі багато солдатів Карпа XII побили і в полон забрали, від чого той опинився в такому становищі, що намірявся тікати до Польщі».

Проте жертви, що їх принесли народні маси в боротьбі з ворогом, не змінили політики царизму. Царський уряд намічав уже нові заходи щодо посилення кріпосницького гніту на Україні. Великою перешкодою для його планів було запорозьке козацтво. Січ, як і раніше, приймала збіглих кріпаків і допомагала всім, хто виступав проти кріпосницького та національного гніту. Ось чому царський уряд вирішив зруйнувати Січ. Найбільш сприятливий момент для цього настав перед Полтавською битвою, коли уряд зосередив на Україні великі збройні сили. Під приводом боротьби із зрадниками наприкінці березня 1709 року на Запорожжя було відправлено велику військову силу - три полки на чолі з полковником Яковлевим.

Але про яких зрадників могла йти мова? Адже до Мазепи приєдналася тільки невелика частина старшини і козаків. Головна маса козацтва, яка лишилася на Січі, вороже ставилась до мазепинців і шведів. Про це свідчило те, що, за винятком купки зрадників, ніхто не пішов за Гордієнком. Однак царський уряд не хотів на це зважити.

На початку квітня 1709 року полки Яковлева почали спускатися на човнах униз по Дніпру до Січі. На з'єднання з ними йшов Г. Галаган з компанійським полком і драгунами. Поява такого великого війська не могла не стурбувати запорожців. Ще зовсім свіжі були спогади про криваву розправу царських карателів на Дону. Прибуття такого численного царського війська можна було витлумачити не інакше, як спробу покінчити з Запорожжям. Запорозьке козацтво, давній оплот українського народу в боротьбі проти кріпацтва і національного гніту, не могло без опору допустити цього. Почалися криваві сутички. 7 травня Яковлев оточив Січ. Спроби умовити запорожців здатися не мали ніякого успіху. 9 травня було розпочато штурм Очі. Але взяти фортецю не вдалося. Стояла повінь, і досягнути до Січі можна було тільки на човнах. Яковлев втратив триста чоловік убитими і пораненими. Лише 14 травня, при допомозі Галагана, Яковлев здобув Січ. Виявилось, однак, що там залишилося не більше трьохсот козаків. Решта спустилася вниз по Дніпру, до лиманів.

Карателі стратили майже всіх, кого захопили в Січі. Царське військо забрало також гармати, прапори, литаври і зруйнувало січові укріплення. Після цього Яковлев і Галаган пішли вниз по Дніпру розправлятися з козаками, що проживали на промислах. Із Старою, або Базавлуцькою, Січчю було покінчено. Північну частину запорозьких земель роздали старшині Миргородського полку. І «зостало Запорожжя пусто», - каже літописець.

Запорожці не хотіли лишати батьківщину і заснували нову Січ на ріці Кам'янці. Але незабаром уряд примусив їх кинути і це місце. Тоді козаки перейшли на землі, захоплені Кримським ханством, і заснували Січ в Олешках (поблизу сучасного Херсона).

На чужині запорозьке козацтво опинилося в дуже тяжких умовах. Воно поривалося будь-що повернутись на батьківщину. Але Гордієнко (він знову став кошовим отаманом) із своїми прибічниками чинили цьому всілякі перешкоди. 1714 року козаки скинули Гордієнка і обрали на кошового прихильника повернення в Росію - Малашевича. Від імені товариства Малашевич звернувся до російського уряду з проханням дозволити запорожцям повернутися на свої старі землі. Але уряд не хотів через це ускладнювати свої відносини з Кримом і Туреччиною і відмовив Малашевичу. Тоді козаки почали поодинці переходити в Росію. Скоро після цього прихильники Гордієнка знову обрали його на кошового.

Проте ненависть козацтва до Гордієнка і прагнення повернутися на батьківщину досягли крайньої межі. В травні 1728 року на Січі спалахнуло повстання. Козаки скинули Гордієнка і розгромили шинки, крамниці і господи його прихильників. Забравши військові клейноди, повстанці вирушили вгору по Дніпру, до російського державного кордону. Однак тільки 1734 року, почавши підготовку до нової війни з Кримом і Туреччиною, російський уряд дозволив запорожцям повернутися на свої «Вольності». В березні того ж року запорожці заснували на одному з рукавів Дніпра - річці Підпільній, за кілька кілометрів од колишньої Старої Січі, так звану Нову Січ.

Источник: Голобуцький. В.О. Гомін, гомін по діброві: історичні розповіді про запорозьких козаків. - Дніпропетровськ: Січ, 2003. - 207 с.

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «У панському ярмі»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Поява козацтва»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Запорозька Січ»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Повстання»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Козаки на Січі»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Северин Наливайко»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «На суші і на морі»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Тарас Трясило»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Кодацька фортеця»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Провісник бурі»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «За возз'єднання»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «На варті»\)](#)
Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві (глава «Бурхливі часи»)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Нова Січ»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Гайдамаки»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Епілог»\)](#)

Перевод в електронний вид: Бутенко О.П.

На нашем сайте Вы можете узнать больше о казачестве:

- [Казачество](#)
- [Эпоха казачества](#)

[В случае использования материалов этого сайта активная ссылка на сайт обязательна](#)